

Orta Farsça (Pehlevîce) 8

Ahmet Altungök¹

Özet

Ülkemizde Geç Antik Çağ Ön Asya tarihi araştırmaları çok yetersiz kalmaktadır. Hâlbuki Türklerden bahseden en eski kayıtlar Geç Antik Çağ İran kaynaklarıdır. Türk tarihiyle ilgili yapılacak araştırmalarda Pehlevîce bilmek elzem bir hale gelmiştir. Türk tarihçiliği bu konuda batılı doğubilimcilerin yaptığı çalışmalarla iktifa etmektedir. Bu çalışmalarda ise Türk tarihiyle alakalı önemli bilgiler atlanmaktadır. Bundan dolayı kadim Türk tarihi araştırmaları için Pehlevîce öğrenimi bir mecburiyet haline gelmiştir. Dolayısıyla bu bölümde günümüze kadar ulaşılmış olan Pehlevîceye ait yazı çeşitleri hakkında derli toplu bilgi sunmak amaçlanmıştır.

Sâsânîlerden günümüze kadar ulaşan tarihi metinlerde yedi farklı yazı çeşidinin kullanıldığı görülmektedir. Temelde Ârâm alfabesinin kaynak olarak alındığı bu yazı çeşitlerinden iki tanesi harf karakteri olarak birbirine çok yakındır. Diğer dört yazı karakteri Ârâm alfabesinin harf karakterlerinden oldukça uzaklaşmıştır. Bu yazı çeşitlerinden biri olan Parth yazısı Sâsânîler döneminde de kullanılmıştır. Sâsânîler dönemi alfabesi Parthlar döneminde Ârâm alfabesi örnek alınarak oluşturulan alfabenin benzeridir. Süryânî alfabesiyle yazılan Mani yazılarının haricindeki bütün metinler bu alfabenin değişik türevleriyle yazılmışlardır. Bu yazılar kullanıldığı yerlere göre Parth Pehlevîcesi (Chaldeo Pahlavi), Kitâbe Pehlevîcesi (Inscriptional Pahlavi), Kitâbî Pehlevîce (Modern Pehlevîce/Book Pahlavi), Mezmûrlar Pehlevîcesi (Psalter Pahlavi), Pazând Pehlevîce ve Huzvariş (Zürvariş) şeklinde adlandırılmıştır. İslâm sonrası dönemde ibnu'l-Mukaffâ'dan naklen İran dili ve yazısıyla ilgili bilgi veren ibnü'n-Nedîm, Sâsânîler döneminde çok farklı yazı çeşitlerinin kullanıldığını rivayet etmiştir. İslam sonrası kaynakların bahsettikleri bu yazı çeşitlerinden bazılarının günümüze kadar ulaşmadıkları anlaşılmaktadır.

1 Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Orcid: 0000-0003-3777-239X, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

Giriş

Orta Farsça için kullanılan *Pehlevî* tabirinin eski İran yazıtlarına *Parsava* şeklinde geçen bir sözcükten türediği ve bu kavramın kuzey doğu İran coğrafyası için kullanıldığı tahmin edilir². Makedon istilasından sonra Yunanlıların bu tabiri *Parthawa* şeklinde ifade ettikleri bilinmektedir. Yunanlıların kullandıkları *Parthawa* tabirinin yerel İranlılar tarafından *Pahlavaya* dönüştürülme ihtimali yüksektir. Bu dönem yazıtları Pehlevîce için *Pahlavanig* tabirini kullanırlar. Bu tabirin Sâsânîler döneminde kullanılmaya devam etmesi Parthlar döneminde kullanılan alfabeden kaynaklanmaktadır. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi ile Parthlar dönemi Pehlevîcesi arasında önemli farklar bulunmaktadır. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi konuşma dili olarak Güney İran dili olan ve adına *Parsig* denilen dildir³. Kullanılan yazı çeşidi ise Parthlar dönemi Pehlevîcesi olan Kuzey İran dili *Pahlavanig*'in yazıldığı alfabenin Sâsânîler dönemine uyarlanmış şeklidir. Sâsânîler dönemi edebî metinlerinde bu dönem dili için *Parsig* tabiri de kullanılır. Günümüzde hem Parthların kullandıkları Pehlevîce ve hem de Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi için “Orta Farsça” tabiri genel kabul görmüştür⁴. S. Nefîsî ise batılı tarihçilerin Parthça dedikleri dilin *Derî* Farsçası olduğunu, Parsig adı verilen güney İran dilinin de Pehlevîce olduğunu ifade ederek *Parthça* ve *Parsig* tanımlarına karşı çıkarak her iki dilin de bazı farklılıklarına rağmen genel olarak aynı dil olduğunu savunur⁵. İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Mukaffa' İran coğrafyası üzerinde Pehlevî, Derî, Farsî, Huzî ve Süryânî dillerinin konuşulduğunu naklederek bu dillerin farklı yazım şekillerinin olduğunu söylerler.

Her iki dönemde kullanılan alfabe Ârâm alfabesinden kaynağını almaktadır. Parthça için kullanılan alfabe Ârâm alfabesinden esinlenerek düzenlenmiştir. Sâsânîler dönemi alfabeti de Parthça için kullanılan alfabe örnek alınarak yeniden düzenlenmiştir. Bundan dolayı her üç dile ait yazılar arasında büyük farklılıklar bulunmakla beraber yazı karakterleri genelde birbirini andırmaktadır. Batılı tarihçiler Parthlar dönemi yazı dili için kullanıldığı alfabeden dolayı *Chaldaeo Pahlawi* (Aramaik Pehlevîce) tabirini kullanmayı tercih ederler⁶. Bu bölümde İngilizce sözcüklerin haricinde

2 Parvîz Nâtel Hânlerî, *Tarih-i Zebân Fârsî*, c. I, Neşr-i Nov, Tehrân, 1365, s. 203, 204.

3 Örnek olarak bkz. Ernst Herzfeld, *Memoirs of the Archaeological Survey of India; Kushano-Sasanian Coins*, n. 38, Government of India Central Publication Branch, Calcutta, 1930, s. 42.

4 John A. Moyné, “Sasanian Pahlavi Inscriptions: A concordance”, *Computers and the Humanities*, vol. 8, No. 1 (January), Published by: Springer, 1974, s. 27.

5 Sa'îd Nefîsî, *Tarih-i Tamaddon-i İrân-i Sâsânî*, Şirkete Muţâla'âte Neşre Ketâbe Parsa, Tehrân, 1388(hş), s. 319.

6 Martin Haug, *The Parsis Essays on their Sacred Language Writings and Religion*, vol. 60, Cosmo Publications, New Delhi, 1987, s. 86.

Parthlar dönemi Pehlevîcesi için Parthça, Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi için Pehlevîce tabirleri kullanılacaktır. Her üç dilin yazıldığı alfabeyle ilgili olarak mukayese yapılabilmesi amacıyla tablo 1'de *Ârâmîce* ve *Aramaik* (Chaldaeo) *Pehlevîce* harf karakterlerinin verilmesi uygun görülmüştür.

Tablo 1. Ârâm Alfabeti ve Parthça (Aramaik Pehlevîce) yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim. Ayrıca bkz. MacKenzie, 1986: s. xi; Thomas, 1868: 25).

	a	b	g	d	h	w	z	h	k	l	m	n	s	p	c,ç	r	ş	t	t	y	'r	q
ÂRÂM ALFABESİ	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴	𐎵
PARTH ALFABESİ	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴	𐎵

Sâsânî Pehlevîcesi

Parthlar döneminde şekillenen Pehlevî alfabetine Sâsânîler döneminde birtakım sesler ilave edilmiştir. Parthça Ârâm alfabetini doğrudan örnek aldığı için Ârâm alfabetinde olduğu gibi 22 temel harften meydana gelmektedir. Sâsânîler dönemi yazıtlarında ve sikkelerde genel olarak bu dile ait 20 karakter göze çarpmaktadır. Bu karakterlerden bazıları birkaç ses için ortak olarak kullanılmıştır. Sâsânîler döneminde yazı dilindeki ünlü seslerin kullanımı Parthlar dönemine göre kısmen çözülmüştür. Sanskritçeden Pehlevîceye geçişte yaşanan *h* ve *s* ses değişimi aynı şekilde Parthçadan Sâsânî Pehlevîcesine geçişte de kendisini göstermektedir. Mesela Parthça *das* olarak ifade edilen 10 sayısının Sâsânî Pehlevîcesinde *dah* şeklinde ifade edildiği görülür. Parthçada “balık” için kullanılan *masē* sözcüğü Sâsânî Pehlevîcesinde *mahī* şekline dönüşmüştür. Parthça “demir” sözcüğünü ifade etmek için kullanılan *āsen* sözcüğü Pehlevîcede *āhen* şekline dönüşmüştür.

Sâsânîler dönemine ait kitâbelerin IV. yüzyıla kadar olanlarının genel olarak Pehlevîce, Parthça ve Yunanca yazıldığı görülmektedir⁷. IV. yüzyıldan itibaren Sâsânî yazıtlarında Parthçaya rastlanmamaktadır. Parthlar döneminde uzun bir süre yazıtlarda Yunanca kullanıldığı için bu dönemden günümüze ulaşan Parthça yazıtların sayısı iki dil arasında mukayese yapmayı zorlaştıracak kadar azdır⁸. Günümüze kadar ulaşmış olan Sâsânîler dönemine ait Parthça ve Yunanca yazıtlar Parthlar dönemine göre daha fazladır. Hem arkeolojik ve

7 Ahmad Tafadzoli, *Tarih-i Edebiyat-ı İrân piş ez İslâm*, haz. J. Âmüzgâr, Suhen, Tehrân, 1376(hş), s. 86.

8 Mary Boyce, “Parthian Writing and Literature”, *Cambridge History of Iran*, vol. 3(2), ed. E. Yarshater, chp. 31, Cambridge, 1983, p. 1153.

hem de kitâbî Pehlevîce Süryânîce veya İbrânîcede olduğu gibi ünlü harflerin noktalama işaretleriyle sağlandığı fonetik bir yapıdan ziyade ünlü seslerin ayrı harflerle yazıldığı Yunancaya benzeyen bir formata sahiptir⁹. Bu durum Pehlevîce üzerindeki Helen etkisini açık bir şekilde göstermektedir. Helen etkisi Pehlevîceden koparak kendi özgün yazısını ortaya koyan Ermenî yazısında da etkisini aynı şekilde göstermiştir.

Sâsânîler döneminden günümüze kadar ulaşan arkeolojik vesikalar ve yazılı edebî metinler nazara alındığında, bu dönemde Pehlevîcenin farklı yazım türlerinin bulunduğu görülür. Sâsânîler dönemi yazı dili günümüze kitâbe, sikke, madenî eşyalar, parşömenler ve Avestâ'nın derlemeleri sayesinde ulaşmıştır. Bu tarihi kalıntılar içerisinde en büyük pay dinî metinlere aittir. Dolayısıyla bu dil varlığını genel anlamda Avestâ'ya borçludur. Dinî metinlerde *avastāg* (Phl. **p(y)st*¹⁰*) olarak kendisinden bahsedilen Avestâ'da görülen yazı çeşidi ve dil ise kitâbe ve sikkelerde görülen yazı çeşidinden farklılık göstermektedir. Bu durum İslâm sonrası dönemde yazılan kitapların da dikkatini çekmiştir. İbnü'n-Nedîm, İbnü'l-Mukaffâ'dan naklen Sâsânîler dönemi Pehlevîcesinin yedi yazım şeklinin olduğunu ifade eder¹¹. Gerçekte de günümüze kadar ulaşmış olan Sâsânîler dönemine ait kitâbe, sikke, parşömen, metal eşyalar, edebî ve dinî metinler göz önünde bulundurulduğunda bu döneme ait yedi yazı çeşidinin olduğu görülür. İbnü'n-Nedîm, İranlıların ferman ve mektuplarında kullanılan yazı çeşidi için *ferverde defire*; dini metinlerde kullanılan yazı çeşidi için *din defire* tabirini kullandıklarını ifade eder. Bununla beraber sikke, mühür, hükümdar elbiseleri ve kitâbeler üzerindeki yazılar için 28 harften oluşan *hatt-ı gestedg* adını verdikleri bir yazı çeşidinin kullanıldığını rivayet etmişlerdir¹². Bu yazı aynı zamanda tıp, felsefe, astronomi gibi bilimsel konuların yazımında da kullanılmaktaydı. Toplamda bu yedi dilin hepsi için *hâm debîre* tabiri kullanılmıştır. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi MS. III. yüzyılın başlarından MS. X. yüzyıla kadar Ön Asya'da yazı ve konuşma dilinde varlığını devam ettirmiştir.

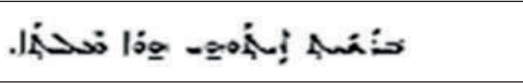
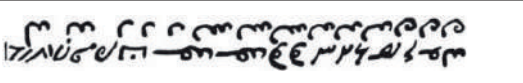
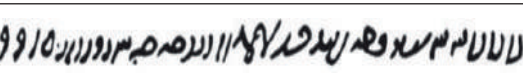
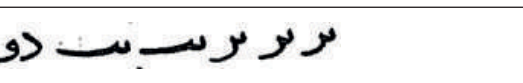

9 Almut Hintze, "The Avesta in the Parthian Period", *Historia: The Arsacid Empire; Sources and Documentation*, ed. J. Wieschöfer, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, p. 156.

10 Almut Hintze, "Avestan Literature", *A History of Persian Literature XVII*, E. Yarshater (G. Ed.). *The Literature Pre-Islamic Iran I*. R. E. Emmerick, M. Macuch (Ed.), I. B. Tauris. London and New York, 2009, p. 1.

11 Muhammed ibn İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, trc. M. Redâ Teceddüd, İntişârât-ı Esâtir, Tehrân, 1381, s. 32.

12 Bkz. Hânlerî, 1356(hş), s. 244-247.

Tablo 2. İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist adlı eserinde İbnü'l-Mukaffâ'dan naklen Pehlevî yazısı için vermiş olduğu örnekler (Kaynak: İbnü'n-Nedîm, çev. Şeşen, s. 50-56).

İbnü'n-Nedîm'de Süryânîce	
İbnü'n-Nedîm'e göre <i>Geşte</i> k Yazısı	
İbnü'n-Nedîm'e göre <i>Nîm Geşte</i> k Yazısı	
İbnü'n-Nedîm'e göre <i>Hâm Debîre</i> yazısı	
İbnü'n-Nedîm'de <i>Huzvarîş</i> yazı örneği	

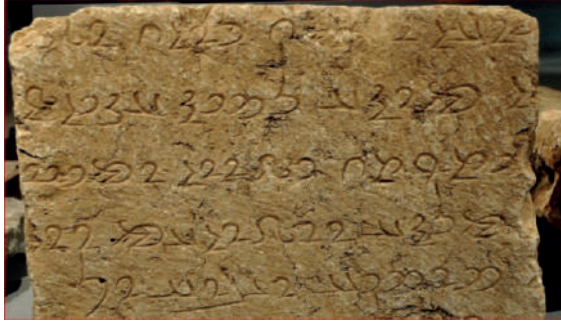
Kitâbe Pehlevîcesi

Pehlevîceye ait bu yazı çeşidi Parthçada da görülmektedir. Bu yazı şekli Sâsânîler dönemine ait yazılar içerisinde Parthçaya en yakın olanıdır. Bu yazı şeklinde Parthçada olduğu gibi harfler bitişik olarak yazılmamaktadır. Pehlevîcenin bu şekline “Kitâbe Pehlevîcesi” adı verilir. Bu yazı çeşidi tablo 4’te ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Kitâbe Pehlevîcesi Sâsânîlerin erken dönem İran yazısını teşkil etmektedir. Erken döneme ait kitâbe, sikke, metal eşya ve parşömenlerde bu yazı çeşidi görülmektedir¹³. Sâsânî hükümdarları, devlet adamları ve memurlar tarafından yazılan ve günümüze kadar ulaşan toplamda 19 adet kraliyet kitâbesinde bu yazı çeşidine rastlanır. Özellikle V. yüzyıla kadar yazılan bütün kraliyet yazıtlarında Parthça ve Yunanca satırlar hariç sadece bu yazı tipi görülür¹⁴. Bu yazı çeşidinin 20 harften oluştuğu görülmektedir. Bu yazı çeşidinde uzun â, î ve û seslerinin haricinde kısa ünlülere harflerle gösterilmemişlerdir. Bu yazı çeşidi klasik İslam tarihi kaynaklarının *geşte*k *debîre* veya *hatt-ı debîre* adını verdikleri yazı çeşididir¹⁵.

13 Örnek olarak bkz. Christopher J. Brunner, “Middle Persian Inscriptions on Sasanian Silverware”, *Metropolitan Museum Journal*, vol. 9, The University of Chicago Press, 1974, pp. 109-121; Hodge M. Malek, “Late Sasanian Coinage and the Collection in the Muzeh Mellî Iran”, *The Numismatic Chronicle (1966-)*, vol. 173, Royal Numismatic Society, London, 2013, pp. 457-499.

14 Aleksander Engeskaug, “Quantifying Middle Persian Inscription: A New Approach to the Epigraphic Culture of Sasanian Iran”, *Methods and Models in Ancient History Essays in Honor of Jørgen Christian Meyer*, vol. 9, ed. I. B. Mæhle, P. B. Ravnå, E. H. Seland, Norwegian Institute at Athens, 2020, p. 176.

15 İbnü'n-Nedîm, s. 33.

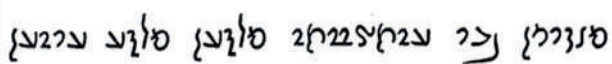

Şekil 1. Nersi'ye (293-303) ait günümüze Irak topraklarında bulunan Paikuli Kitabesi üzerindeki Pehlevîce karakterler okunaklı bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. (Görselin Kaynağı: <https://www.slemanimuseum.org/News.aspx?id=95&MapID=3>)

Şekil 2. Sikkenin üzerindeki yazının transliterasyonu: (1) mzd'sn bg' (2) 'rtḥštr' mlk'n mlk', Pehlevîce okunuşu: (1) Mazd'sn bagī (2) Artahšatr mulkān mulkā). Çevirisi: (1) Mazda'ya inanan efendi (2) Erdeşir krallar kralı (Sikkenin Kaynağı: <https://www.cleapng.com/png-gold-coin-half-guinea-coin-collecting-6769609/>).

Tablo 3. Şekil 2'deki sikkenin üzerindeki yazının her iki Pehlevîceyle yazılış şekli. (Kaynak: Özçizim).

Modern Pehlevîce	
Kitabe Pehlevîcesi	

Tablo 4. Bu tabloda verilen Pehlevîce karakterler; Sâsânîler dönemi kitâbe ve sikkelerinde kullanılan yazı çeşidine aittir (Kaynak: Özçizim).

Anlamı	Okunuşu	Örnek Kelime	Pehlevîce Harfler	Ses Karşılığı	Günümüz Farsçası
özgür	azātan	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ā	آ
dışarı	bilūnī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	b - w	ب
höyük	çitāk	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ç - j	چژ
mazda	mazdāšn	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	d	د
ilāhî	bagī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	g	غ
bir ok	hatīa	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	h	خ
önce	lūmī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ī - y	ای
uçmak	vayāk	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	k	ک
yazmak	katab	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	Kat	کات
biz	lane	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	l - r	رل
gaybî	minū	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	m	م
el(i)	yade(h)	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	h	ح
yezdân	yazatān	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	n	ن
biz de	āpan	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	f - p	فپ
dürüst	(r)lāstī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	s	س
o da	āpaš	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	š	ش
Atmak	(r)lamītun	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ta - t	طت
bu(nu)	ūle(h)	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	v - ū - r	واور
Gitmek	vazlūnī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	z	ز

Kitâbî (Modern) Pehlevîce

Sâsânîler dönemi Pehlevîcesine ait bir diğer yazım şekli bitişik harflerle yazılan yazı çeşididir. Bu yazı genel olarak Sâsânîler dönemi edebî metinlerinde görülen yazı şeklidir. Bu yazı şekline “Kitâbî Pehlevîce” veya “Modern Pehlevîce” adı verilir. Bu yazıyla birlikte kitâbe ve sikkeler üzerinde görülen harfler bitişik yazılmaya başlanmış ve bu karakterlerin birçoğu birleştirilerek sessiz harflerin sayısı 14’e indirilmiştir. Bazı karakterler birkaç ses için ortak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu harfler arasındaki farkları birbirinden ayırmak için Arapçada olduğu gibi harekelerden istifade edilmiştir. Sâsânîler dönemine ait kraliyet yazıtlarının haricinde yazılmış özel yazıtlarda bitişik olarak yazılan modern Pehlevîceye rastlamak mümkündür. Bu tür özel yazıtlar genelde Sâsânîlerin son dönemlerine tarihlenir. Estâhr, İklîd, Kelât Behmen, Teng-i Hûşk ve Bag-ı Lerdî yazıtlarında bitişik yazılan modern Pehlevîceye rastlanmaktadır¹⁶. Bu yazı şekli aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

---

16 Ferhâd Solat, *A Geographical Handbook of Pahlavi Inscriptions of Fars Province*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehrân, 2019, s. 163, 193, 199, 204, 213.

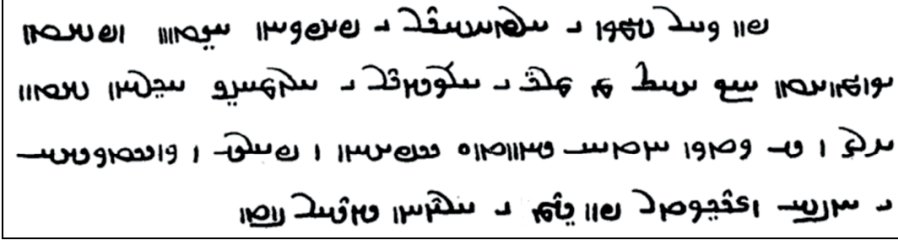

Tablo 5. Bu tabloda verilen Pehlevîce harfler genel olarak edebi metinlerin yazımında kullanılan harflerdir. Bu yazı çeşidine Modern Pehlevîce veya Kitâbî Pehlevîce adı verilir (Kaynak: Özçizim).

Anlamı	Okunuşu	Örnek Kelime	Pehlevîce Harfler	Ses Karşılığı	Günümüz Farsçası
Gökyüzü	asmān	اسمان	𐬀𐬎𐬎	ā, a	آ
günahkâr	bazakkar	بازاکار	𐬀𐬎𐬎	b, w	ب
sonra	pas	پاس	𐬀𐬎𐬎	th (s)	ث
kaç, birkaç	čand	چاند	𐬀𐬎𐬎	č, j, z	چژ
adalet	dātī	دات	𐬀𐬎𐬎	d	د
dünya	gētīy	گیت	𐬀𐬎𐬎	g, y, ĵ	غجی
hayırsever	hučāšm	حوشم	𐬀𐬎𐬎	h	خ
bir özel isim	Isadwāstar	اسادواستار	𐬀𐬎𐬎	ı, ī, e, ē	ای
iş, meslek	kār	کار	𐬀𐬎𐬎	g - k - gh	کشیغ
cömert	lātī	لات	𐬀𐬎𐬎	l - r	لر
halk	mardōm	مردوم	𐬀𐬎𐬎	m	م
mühür	hatīmān	حاتیمان	𐬀𐬎𐬎	mān - h	مانح
zaman	odna	ودنا	𐬀𐬎𐬎	u, ū, o, ō	او
kötü	wattar	واتار	𐬀𐬎𐬎	n, w, r	ن
birinci	fradom	فرادوم	𐬀𐬎𐬎	p - f	پف
yıldız	stārag	ستارگ	𐬀𐬎𐬎	s	س
ülke, toprak	šahr	شهر	𐬀𐬎𐬎	š	ش
çalışkan	tuhšāk	توشاک	𐬀𐬎𐬎	t	ت
çocuk	waččag	واچچگ	𐬀𐬎𐬎	w - ū - r	راوو
Cevher	gühār	گوهار	𐬀𐬎𐬎	h	ه
Yaşlı	zarmān	زارمان	𐬀𐬎𐬎	z	ز

Modern Pehlevîce Yazı Örneği

Tablo 6. I. Erdeşir (224-240) tarafından yazdırılan Karnâmak adlı edebi metnin giriş kısmı. Bu metindeki yazı Modern Pehlevîceyle yazılmıştır (Kaynak: Nosherwan, 1896: 17; Sanjana 1896: 1).

Transliterasyonu

pwn k'l šmk' zy 'lthšdl zy p'pk'n' 'ytw'n npšt'
 yk'ymwn't' 'yk 'hl mn mlg zy 'lksndl zy hlwm'yk 'yl'n štr'
 200 w 40 ktk' hwty' yḥwwnt' sph'n' w p'ls w kwstkyh'
 zy 'wbš nzdyktl pwn ydh zy 'ldw'n srd'l bwt'.

Okunuşu

Pat kār-nāmak i Artahšēr i Pāpakān ētōn nipišt
ēstāt kū pas hac marg i Alaksandar i hrōmāyik ērān šahr
240 katak- h^matāi būt. Spāhān u Pārs u kustakihā
i aviš nazdiktar pat dast i Ardavān sardār būt.

Anlamı

Erdeşir Babegan'ın kitabında şöyle yazılıdır.
 Hromayaklı İskender'in ölümünden sonra İran'da
 240 kethüda (melik) vardı. İsfahan, Fars ve civarı
 Baş kral Erdevân'ın elinde bulunuyordu.

Pâzand Pehlevîce (Avestâ Yazısı)

Avestâ'da kullanılan yazı çeşidi ve dil için *Pâzand* tabiri kullanılmıştır. Bu yazı çeşidi sadece din adamlarının okuyabildiği özel bir yazı çeşididir. Asyalı iranistler batılı iranistlerin aksine Avestâ için kullanılan *Zend* tabirini kabul etmediklerinden dolayı bu alfabe için *Pâzand* tabirini kullanmazlar. Kullanılan dil için "Pehlevîce", yazı için ise "Avestâ yazısı" tabirini kullanırlar.

Özel kullanıma sahip olan bu kitâbî dil, modern Pehlevîceye yeni aksanlar eklemek suretiyle oluşturulmuş bir yazı dilidir¹⁷. Bu alfabe 46 harften meydana gelmektedir¹⁸. Temelde aynı iki dil olan Pehlevîce ve Pâzand, yazım ve bazı yabancı sözcüklerin telaffuzu noktasında birbirinden farklılık gösterir¹⁹. Birûnî'nin de Avestâ'dan hareketle belirttiği gibi harf sayısı diğer Pehlevîce yazıların hepsinden fazladır²⁰.

Tablo 7. Pâzand Pehlevîceye ait yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim. Ayrıca bkz. Moein 2012: s. v, vi, vii).

PAZAND PEHLEVİCE	a	b	ç	d	f	g	h	j	k	l	m	n	ñ	ŋ	ņ	p	r	s	š	t	ț	v	y	z
(Sessiz Harfler)	𐬀	𐬁	𐬂	𐬃	𐬄	𐬅	𐬆	𐬇	𐬈	𐬉	𐬊	𐬋	𐬌	𐬍	𐬎	𐬏	𐬐	𐬑	𐬒	𐬓	𐬔	𐬕	𐬖	𐬗

PAZAND PEHLEVİCE	ā	â	e	ē	o	ō	ī	i	u	ū	ə	ə	ą	θ	ð	β	ý	ş	ś	ž	x	x'	šc	št
(Sesli Harfler ve Heceler)	𐬀	𐬁	𐬂	𐬃	𐬄	𐬅	𐬆	𐬇	𐬈	𐬉	𐬊	𐬋	𐬌	𐬍	𐬎	𐬏	𐬐	𐬑	𐬒	𐬓	𐬔	𐬕	𐬖	𐬗

Pâzand yazısına dini metinlerin yazımına ek olarak Sâsânîlerin son dönemlerinden itibaren çanak, çömlek, sikke ve kitâbelerde kısmen de olsa rastlamak mümkündür. Kitâbî Pehlevîcede olduğu gibi bu yazı şeklinde de hareketlerden istifade edilmeye devam edilmiştir. Ayrıca hem sessiz ve hem de sesli harflerin sayısı arttırılmıştır. Uzun seslilerin yanında kısa sesliler de harflerle ifade edilmiştir. Bu yazı şekli daha düzgün ve yumuşak formatıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Pâzend alfabesiyle yazılan Avestâ'ya ait nüshaların İslam sonrası dönemde Arapça etkisinde gelişen yeni Farsça, yeni Sanskritçe ve Gucerat dillerine çevirisi yapılmıştır²¹. Klasik İslam tarihi kitaplarının Sâsânîler dönemine ait yazı çeşitlerinden *din debîre* adını verdikleri yazı çeşidinin Pâzand yazısı olduğu tahmin edilir. Çünkü bu yazı sadece dini metinlerin yazımında kullanılmıştır. İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Mukaffâ İranlıların Avestâ'yı *din debîre* adını verdikleri yazıyla yazdıklarını rivayet ederler²².

17 A. V. Williams Jackson, *The Avestan Alphabet and its Transcription*, W. Kohlhammer Press, Stuttgart, 1890, s. 5,7; Hintze, 1998, 156.

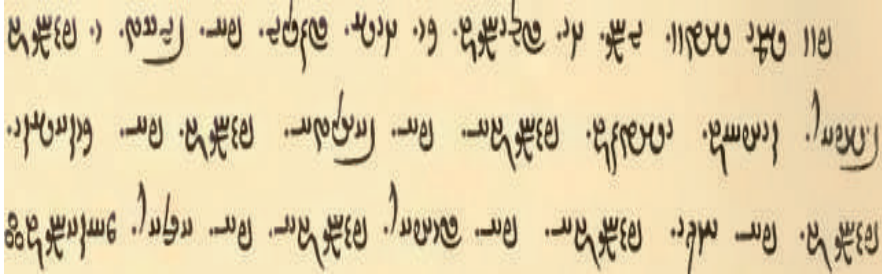
18 Mary Boyce, "Middle Persian Literature", *Handbuch der Orientalistik*, Abt.1. Bd.4. Abs.2: Literature, Lief.1, Leiden, 1968, p. 33, 34.

19 E. S. Dadabhai Bharucha, *Lessons in Pahlavi-Pâzend I*, Printed at the Fort Printing Press, Bombay, 1908, s. 19, 20.

20 Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye* (Maziden Kalanlar), çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 175.

21 Haug, 1987, 93.

22 İbnü'n-Nedîm, 32.

Şekil 3. Jamaspî'de yer alan Pâzand yazı örneği (Modi, 1903, s. 79).

Pehlevîce Mezmûrlar (Pahlavi Psalter) Yazısı

Sâsânîler dönemi Pehlevîcesinin bir diğer çeşidi ise batılı iranistlerin “Pahlavi Psalter” adını verdikleri yazıdır. Süryânîceden Pehlevîceye çevrilmiş olan *mezmûrların* yazıldığı yazı şeklidir. Bu yazı çeşidi adını Davûd peygambere ait olan *Zebûr* kitabından almaktadır. Bu kitabın Pehlevîceye çevrilmiş olan nüshasına ait bazı parşömenler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yazı çeşidine ait tek örnek bu parşömenlerdir. Bu yazı çeşidinin İnan'da yaşayan Hıristiyanlar tarafından kendi dini metinlerini yazmak amacıyla kullanıldığına inanılır. Bu yazı için kullanılan harflerden bazıları *Kitâbî Pehlevîceden* ve bir kısmı da *Kitâbe Pehlevîcesinden* alınmıştır. Bazı harflerin formatı ise asıl şeklinden uzaklaşarak bu alfabeyle has hale gelmiştir. Pehlevîce Mezmûrlar da Pâzand ve Kitâbî Pehlevîce gibi bitişik yazılan bir yazı çeşididir. Bu alfabe temel olarak 21 harften meydana gelmektedir. Diğer Pehlevîce yazılarda olduğu gibi ünlü sesler aynı harflerle ifade edilirken bunlardan farklı olarak alfabeyle yedi hece eklenmiştir.

Tablo 8. Pehlevîce Mezmûrlar yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim).

PEHLEVÎ PSALTER (MEZMURLAR)	a	b	g	d	h	w	z	h, ḥ	t	y, j	k	l	m	n	s	s'	p	c, ç	r	ş
ALFABESİ	𐭠	𐭡	𐭢	𐭣	𐭤	𐭥	𐭦	𐭧	𐭨	𐭩	𐭪	𐭫	𐭬	𐭭	𐭮	𐭯	𐭰	𐭱	𐭲	𐭳

Tablo 9. Pehlevîce Mezmûrlara ait bir yazı örneği ve transliterasyonu (Kaynak: Everson and Pournader, 2011: s. 17)

1 : PWN 'sm'nc L' 3 'prydgI PWN
2 : zmyke lywyh plsh 'y YHWWN myyhm[']n
3 : 'L knšyy ZYm hw 'mwk

Pehlevîce Mezmûrlardan günümüze 12 adet parşömen ulaşmıştır. Bu parşömenlerin haricinde Pehlevîce Mezmûrların yazı tipine ait örneklerin yokluğu, Mezmûrlarda geçen bazı kelimelerin çözülememesine neden olmuştur. Bu parşömenlerin MS VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran kilisesine mensup din adamları tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Eldeki parşömenler Pehlevî yazısına ait bilinen en eski nüshalar olması açısından da önem arz eder.

Mani Yazısı

Yine Sâsânîler döneminde ortaya çıkan **Mani** yazısı Pehlevîcenin Süryânî alfabesiyle yazılmış şeklini oluşturur²³. Bu yazı çeşidinin Mani'nin kendisi tarafından Pehlevîceye uyarlandığı söylene de daha eskiye dayandığını iddia edenler de vardır. Bu yazı çeşidi Pehlevîceye ek olarak Parthça, Yeni Farsça, Sogdca, Toharca ve Uygurca metinlerin yazımında da kullanılmıştır²⁴.

Tablo 10. Mani Alfabesine ait yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim).

Mani Alfabesi		' a	b-β	g	j-ġ	d	đ	h-ĥ-ĥ	w-u	z-ž	ţ	y	
		𐭠	𐭡	𐭢	𐭣	𐭤	𐭥	𐭦	𐭧	𐭨	𐭩	𐭪	
		𐭫	𐭬	𐭭	𐭮	𐭯	𐭰	𐭱	𐭲	𐭳	𐭴	𐭵	
k	l	m	n	s	ş-c	s	'	p-f	ç	q	r	ş	t
𐭶	𐭷	𐭸	𐭹	𐭺	𐭻	𐭼	𐭽	𐭾	𐭿	𐮀	𐮁	𐮂	𐮃
𐮄	𐮅	𐮆	𐮇	𐮈	𐮉	𐮊	𐮋	𐮌	𐮍	𐮎	𐮏	𐮐	𐮑

Mani Alfabesinin Pehlevîce için kullanılan yazı karakterleri bu alfabenin diğer dillerin yazımında kullanılan karakterleriyle bazı farklılıklar gösterir. Temel olarak 24 harften oluşan bu alfabe sonradan eklenen konsonant ve hecelerle beraber 36'ya kadar çıkarılmıştır. Pâzand alfabesinde olduğu gibi bu alfabede de Arap alfabesindeki gibi harekelerden istifade edilmiştir. Aynı şekilde Arap Alfabesinde olduğu gibi harflerin başta, ortada ve sonda yazılış şekillerinde farklılıklar görülmektedir. Mani yazısı varlığını MS. X. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

23 Prods Oktor Skjærvo, *Introduction to Pahlavi*, May 4, 2008, Cambridge, 2007, s. 4.

24 Konuyla ilgili derli toplu bir çalışma olması açısından bkz. Betül Özbay, *The Paleographical Analysis of the Manichaen Script for Middle Iranian and Old Uyghur Texts*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 26vd.

Tablo 11. Mani Alfabesiyle yazılmış bir yazı örneği ve transliterasyonu (Lieu, 2019: s. 21).

𐭌𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜 1
𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧 2
𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵 3
𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵 4
𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵 5
1/ 'wd 'pwrym 'w 'wy
2/ yzd 'bz'r šhry'r
3/ 'st'ydg 'wd xwd'y
4/ pdyxšr'wynd 'y šhr'n
5/ rwšn'n ky tw yzdm'{' }n

Pehlevî Huzvariş Dili

Sâsânîler döneminde Mezopotamya'da daha yaygın bir şekilde konuşulan **Huzvariş** dili Ârâm alfabesiyle yazılır fakat okunurken Pehlevîce karşılığı söylenirdi²⁵. Bu yazı için kullanılan alfabe Ârâm alfabesi, kullanılan dil ise Sâmi kökenli Kalde dilidir. Bu durum Sâsânî Pehlevîcesinin sözcük dağarcığı bakımından yoğun bir şekilde Kalde dilinin etkisi altında kalmasının en büyük nedeni olmalıdır²⁶. Pehlevî dilinde karşılığı olmayan Sâmi kökenli sözcüklerin Pehlevîce telaffuzuyla olduğu gibi yazılmalarından dolayı bu sözcükler zamanla Pehlevîceye yerleşmişlerdir. Sâsânîler döneminin ilk yüzyılına ait kitâbe ve sikkelerde Kalde etkisi yoğun olarak görülmektedir. İslam sonrası dönemde Arap dilinin etkisinde kalarak çok sayıda Arapça kelimenin geçtiği Yeni Farsçanın aksine Sâsânî Pehlevîcesindeki sözcüklerin tamamı Kalde dilinden alınmış Sâmi kökenli sözcüklerdir. Bu sözcüklerin bir kısmı günümüz Arapçasında da bulunan sözcüklerdir. Özellikle rakamların yazılışında Sâmi kökenli sözcüklerin varlığı görülmektedir.

25 Edward W. West, "Sassanian Inscriptions Explained by the Pahlavi of the Pârsis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 4, No. 2, Cambridge University Press, 1870, p. 358.

26 Bkz. Edward Thomas, *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins*, Trubner and Co., London, 1868, p. 12.

Pehlevîceye yerleşen Sâmi kökenli bu sözcükler ilerleyen dönemlerde Kitâbî Pehlevîce ve Pâzand Pehlevîce metinlerde de yazılmaya devam etti. Bu dile Huzvariş adının verilmesi de Sâmi kökenli topluluklarla alakalı olmalıdır²⁷. Bu dönemde İranlılar Mezopotamya ve Batı İran'da yaşayan Sâmi kökenli topluluklar için *Huzî* tabirini kullanmaktaydılar. Bu kelime sonraki dönemlerde sadece Arapları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Günümüzde İran'ın batısında yer alan Huzistan bölgesi ve buranın merkezi olan Ahvaz'ın isimleri *Huzî* sözcüğüyle alakalıdır. İbnü'n-Nedîm, bu dilin yazıldığı yazı için *şâh debîre* veya *hâm debîre* tabirini kullanmıştır. Kendisi bu yazı türünün saraya has olduğunu ve hükümdarların yazılanları başkası okuyup anlamasını diye Keldânî alfabetiyle yazarak onu Pehlevîce okuduklarını rivayet eder²⁸. Sadece saray işlerinde kullanılan bu yazı çeşidi doğal olarak günümüze kadar ulaşmadı fakat İbnü'n-Nedîm'e itimat etmemiz gerekirse kendisinin bu yazı tipine verdiği örnek kitâbî pehlevîceye işaret etmektedir. Dolayısıyla *Huzvariş* veya *Zürvariş* adı verilen dilin kitâbî Pehlevîceyle yazıldığını söyleyebiliriz²⁹.

27 Behramjee Sanjana, *A Grammar of the Pahlavi Language and a Glossary*, Printed at the Duftur Ashkara Press, Bombay, 1871, p. 13vd.

28 İbnü'n-Nedîm, s. 34.

29 Bunun için Tablo 2'de İbnü'n-Nedîm'den naklen verilen Huzvariş yazı örneğine bakılabilir.

Pehlevîce Sayı Sistemi

Tablo 12. Pehlevîce Sayı Tablosu (Kaynak: Özçizim).

Sayılar	Okunuşu	Yazıyla	Rakamla
1 (Bir)	ayūkī	𐭠𐭣𐭥𐭥	𐭠
2 (İki)	talīn	𐭠𐭣𐭥	𐭠𐭠
3 (Üç)	talta	𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠
4 (Dört)	albā, arbā	𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠
5 (Beş)	hōmasā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
6 (Altı)	satā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
7 (Yedi)	šabā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
8 (Sekiz)	tōmanā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
9 (Dokuz)	tasā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
10 (On)	ašarā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠
20 (Yirmi)	wyst	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠
30 (Otuz)	syh	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠
40 (Kırk)	čehal	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠
50 (Elli)	panjah	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
60 (Altmış)	šast	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
70 (Yetmiş)	haptad	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
80 (Seksen)	haštad	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
90 (Doksan)	nawad	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
100 (Yüz)	Sat	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠
1000 (Bin)	Alpīn	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠

Sayma sisteminde 100'e kadar 20'den sonraki rakamlar 10 ve 20 rakamlarının yan yana getirilmesiyle yapılır. Mesela iki tane 20 (𐭪) ve bir tane 10 (𐭫) yan yana yazıldığında bu 50 (𐭫𐭪𐭪) rakamını verir. Bin ve yüz rakamlarının kaçar tane olduğunu ifade etmek için de birli, onlu ve yirmili rakamlar kullanılır 1000 (𐭫) sayısının başına 4 (𐭫𐭫𐭫) rakamı gelmişse bu o sayının 4000 olduğunu gösterir.

𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫 𐭫𐭫𐭫𐭫

Şekil 4. ŞKZ yazıtının 16. satırında yer alan yukarıdaki rakamın sayısal değeri 6798'dir³⁰.

Şekil 4'teki sayının sağdan sola doğru transliterasyonu: 111111 1000 + 1111111 100 + 20 20 20 20 10 + 11111111 = 6798.

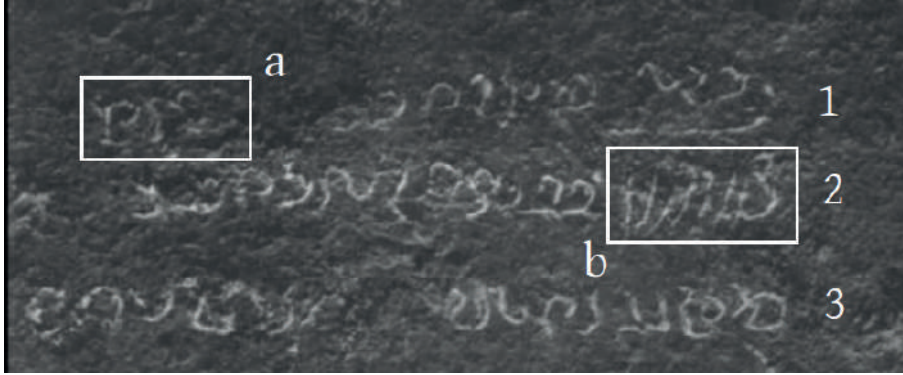
Tablo 13. Pehlevîce Sayıların Yazılışı (Kaynak: Özçizim).

Dokuz	9	2+3+4	𐭫𐭫𐭫𐭫
Yetmiş bir	71	1+10+20+20+20	𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫
Altmış bin	60 000	20+20+20+1000	𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫
Bin yüz otuz üç	1 133	1.1000+1.100+20+10+3	𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫
Yetmiş bin	70 000	20+20+20+10 alpîn	𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫
Üç bin iki yüz otuz	3 230	3.1000+2.100+20+10	𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫
Beş yüz bin	500.000	5.100 alpîn	𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫𐭫

II. Şâpûr dönemi devlet adamlarından Nersî tarafından yazılan Meşgin Abâd yazıtında, yazıtın II. Şâpûr'un iktidarının 27. yılında Mihr ayında yazıldığı belirtilir. 1. satırın sonunda "sene" anlamında *šnt* ibaresi bulunur. 2. satırın başında da 27 rakamı Pehlevîce sayma sistemine göre yazılmıştır (bkz. Tablo 12). Kitâbede verilen tarihten hareketle bu kitâbenin dikiliş tarihinin milâdî 336 yılına tekabül ettiği görülmektedir.

30 Richard N. Frye, "Sasanian Numbers and Silver Weights", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, Published by Cambridge University Press, 1973, p. 4.

Tablo 14. 1 (a) *šnt* (*šanāt=sene*). 2 (b) *𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮* (1 1 1 1 1 1 1 20 =27) (Kaynak: ŠMŠ L. 1, 2, 3; Nyberg, 1970, 146; Frye and Skjærvø 1996, 56).

Kitâbenin Transliterasyonu

1. br'h mtr' 'pl šnt
2. 𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮 šhp'hr' mlk'n
3. mlk' zy 'whrmzd' 'mt

Kitâbenin Transkripsiyonu

1. barīh mithrī āpal šanat
2. 𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮𐭮 šahpūhrī mulkān
3. mulkā zī āuharmazdī āmat

Metnin Tercümesi

1. Mihr ayının sene
2. 27'sinde Şâpûr, krallar
3. kralı Hürmüz'ün oğlu geldiğinde

Tablo 15. Hükümdar İsimlerinin Transliterasyonları (Kaynak: Özçizim).

Türkçe Okunuşu	Transliterasyonu	Kitâbe Pehlevîcesinde Yazılışı	Modern Pehlevîcede Yazılışı	Farsça Karşılığı
Bâbek	p'pky	𐭯𐭥𐭥𐭥	𐭯𐭥𐭥𐭥	بابک
Erdeşîr	'rthštr	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	اردشیر
Şâpûr	šhpwḥly	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	شاپور
Hürmüz	'wḥrmzdy	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	هرمز
Behrâm	wlḥl'n	𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥	بهرام
Kavâd	kw't	𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥	کواد
Hüsrev	ḥwslwy	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	خسرو
Yezdegerd	yzdklty	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	یزدگرد
Firûz	pylwcy	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	فیروز
Câmâsb	y'msp	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	جاماسب
Bestâm	wsthm	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	بستام
Bûrândoht	bwl'ndwḥty	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	بوراندخت
Âzermîdoht	'clmykdwhṭ	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	آزرمیدخت

Tablo 16. Günümüzdeki bazı istihlamların Pehlevîce Kökenleri (Kaynak: Özçizim).

Anlamı	Okunuşu	Kitâbe Pehlevîcesinde Yazılışı	Modern Pehlevîcede Yazılışı	Transliterasyonu
padişahlık	pātahšatrī	𐭯𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭯𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	p'thš'tr'
yazmak	nipištī	𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥	npšt'
melik	mulkā	𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥	mlk'
İran	aīrān	𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥	'īr'n
cennet	vahištī	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	vh'st'
cehennem	dūšhūi	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	dwšḥw'
mektup	nāmak	𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥	n'mk
din	dīnū	𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥	d'nw
persia	pārsī	𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥	p'rs'
yakarmak	yekaritun	𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥	ykr'tn
ferman	parmāt	𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥	prm't
Romalı	arūmāyāk	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	𐭥𐭥𐭥𐭥𐭥	'rwm'y'k

Sonuç

Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi Parthlar dönemi Pehlevîcesiyle beraber orta Farsçayı oluşturur. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi Parthlar dönemi Pehlevîcesini olduğu gibi miras olarak almıştır. Her iki döneme ait dilin yazımında Ârâm alfabeti kullanılmıştır. Fakat hem Parthça ve hem de Pehlevîce için kullanılan alfabe Ârâmîceden oldukça uzaklaşmış ve kendine has alfabeler haline gelmiştir. Sâsânîler döneminde kitâbe ve sikkelerin üzerinde kullanılan Parthça ve Pehlevîce yazısı Ârâmîceye daha yakındır. Fakat edebî ve dinî metinlerin yazımında kullanılan alfabe tamamen Ârâm alfabetinden farklı kendine özgün bir yazı şeklini almıştır. Bu metinlerin yazımında kullanılan yazı kaynak olarak Ârâm alfabetinden türetildiği için temelde Ârâm alfabetinin farklı türevleri olarak kabul edilebilir. Sâsânîlerden günümüze kadar ulaşan yazılı kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda bu döneme ait en az yedi yazı çeşidinin varlığından söz edebiliriz. İbnü'n-Nedîm, İbnü'l-Mukaffâ'dan naklen Sâsânîler döneminde daha fazla yazı çeşidinin kullanıldığını rivayet eder. Fakat örnek olarak verdiği yazı çeşitlerinden hareketle bunların temelde yedi ayrı yazı çeşidinden oluştuğu görülür. Sadece Manî yazılarındaki Pehlevîce için Süryânî afabeti kullanılmıştır. Diğer yazılar temelde Ârâm alfabetiyle yazılmışlardır. Sâsânîler dönemindeki kitâbe Pehlevîcesi Parthlardan miras olarak alındığı halde kısmen değişime uğramıştır. Fakat kitâbî Pehlevîce, Mezmûrlar Pehlevîcesi ve Pâzand Pehlevîce yazıları temel olarak harf sayılarının farklılığına rağmen yazı karakteri olarak birbirine en yakın olanlardır. Böylece Sâsânîler döneminde Parthça, kitâbe Pehlevîcesi, kitâbî Pehlevîce, Mezmûrlar Pehlevîcesi, Pâzand Pehlevîce, Manî Pehlevîcesi ve Huzvariş olmak üzere yedi ayrı yazı çeşidinin olduğu görülmektedir.

Kısaltmalar:

ŞKZ: Şâpûr Kâ'be-yi Zerdüşt Yazıtı

ŞMŞ: Şâpûr Meşginşehr Yazıtı.

Kaynakça

- Bharucha, E. S. D., *Lessons in Pahlavi-Pāzend I*, Printed ad the Fort Printing Press, Bombay, 1908.
- Bîrûmî, *el-Âsârü'l-bâkiye* (Maziden Kalanlar), çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Boyce, M., "Middle Persian Literature", *Handbuch der Orientalistik*, Abt. I. Bd. 4. Abs. 2: Literature, Lief. 1, Leiden, 1968, pp. 31-66.
- Boyce, M., "Parthian Writing and Literature", *Cambridge History of Iran*, vol. 3(2), edt. E. Yarshater, chp. 31, Cambridge, 1983, pp. 1151-1165.
- Brunner, C. J., "Middle Persian Inscriptions on Sasanian Silverware", *Metropolitan Museum Journal*, vol. 9, The University of Chicago Press, 1974, pp. 109-121.
- Engeskaug, A., "Quantifying Middle Persian Inscription: A New Approach to the Epigraphic Culture of Sasanian Iran", *Methods and Models in Ancient History Essays in Honor of Jørgen Christian Meyer*, vol. 9, ed. I. B. Mæhle, P. B. Ravnå, E. H. Seland, Norwegian Institute at Athens, 2020, pp. 173-202.
- Everson, M. and Pournader, R., "Proposal for encoding the Psalter Pahlavi script in the SMP of the UCS", Working Group Document, (Universal Multiple-Octet Coded Character Set International Organization for Standardization, 2011-05-06, ISO/IEC JTC1/SC2/WG2 N4040L2/11-147).
- Frye, R. N., "Sasanian Numbers and Silver Weights", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, Published by Cambridge University Press, 1973, pp. 2-11.
- Frye, R. N and P. O. Skjærvø, "The Middle Persian Inscription from Meshkins-hahr", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, vol. 10, Studies in Honor of Vladimir A. Livshits, Published by Bulletin of the Asia Institute, 1996, pp. 53-61.
- Hânlerî, P. N., *Tarih-i Zebân Fârsî*, c. I, Neşr-i Nov, Tehrân, 1365(hş).
- Haug, M., *The Parsis Essays on their Sacred Language Writings and Religion*, vol. 60, Cosmo Publications, New Delhi, 1987.
- Herzfeld, E., *Memoirs of the Archaeological Survey of India; Kushano-Sasanian Coins*, n. 38, Government of India Central Publication Branch, Calcuta, 1930,
- Hintze, A., "The Avesta in the Parthian Period", *Historia: The Arsacid Empire; Sources and Documentation*, edt. J. Wiesehöfer, f. 122, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, pp. 147-161.
- Hintze, A., "Avestan Literature", *A History of Persian Literature XVII*, E. Yarshater (G. Ed.). *The Literature Pre-Islamic Iran I*. R. E. Emmerick, M. Macuch (Ed.), I. B. Tauris. London, New York, 2009, pp. 1-71.

- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fibrîst*, trc. M. Redâ Teceddüd, İntişârât-ı Esâtir, Tehrân, 1381; Türkçe çevirisi: *El-Fibrîst*, çev. R. Şeşen, ed. A. Coşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.
- Jackson, A. V. W., *The Avestan Alphabet and its Transcription*, W. Kohlhammer Press, Stuttgart, 1890.
- Kârnâme î Artakhsbir î Pâpakân*, by Darab Dastur Peshotan Sanjana, Education Society's Steam Press, Bombay, 1896; Bir diğer neşri: *Kârnâmak-î Artakhsbir-î Pâpakân*, by Kaikobâd Adarbâd Dastûr Noshervan, Education Society's Steam Press, Bombay, 1896.
- Lieu, S., "A Selection of Manichaean Texts in the Manichaean Script", *Database of Manichaean Texts I*, ed. W. B. Henning, Cambridge, 2019.
- MacKenzi, D. N., *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press, London, 1986.
- Malek, H. M., "Late Sasanian Coinage and the Collection in the Muzeh Melli Iran", *The Numismatic Chronicle (1966-)*, vol. 173, Royal Numismatic Society, London, 2013, pp. 457-499.
- Modi, J. J., *Jâmâspi: Pahlavi, Pâzend and Persian Texts*, Bombay Education Society's Press, Bombay, 1903.
- Moein, H., *On-Pâzand: Philological Comparison With Pahlavi*, A Thesis in the Special Individualized Program Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts at Concordia University, Montreal, 2012.
- Moyne, J. A., "Sasanian Pahlavi Inscriptions: A concordance", *Computers and the Humanities*, vol. 8, No. 1 (January), Published by: Springer, 1974, pp. 27-39.
- Nefisî, S., *Tarih-i Tamaddon-i Îrân-ı Sâsânî*, Şirkete Muâla'ât-e Neşr-e Ketâb-e Parsa, Tehrân, 1388(hş).
- Nyberg, H. S., "The Pahlavi Inscription at Mishkîn", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 33, No. 1, In Honour of Sir Harold Bailey, Published by: Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, University of London, 1970, pp. 144-153.
- Özbay, B., *The Paleographical Analysis of the Manichaean Script for Middle Iranian and Old Uyghur Texts*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Skjærvø, P. O., *Introduction to Pahlavi*, May 4, 2008, Cambridge, 2007.
- Solat, F., *A Geographical Handbook of Pahlavi Inscriptions of Fars Province*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehrân, 2019.
- Sanjana, B., *A Grammar of the Pahlavi Language and a Glossary*, Printed at the Duftur Ashkara Press, Bombay, 1871.
- Tafađdolî, A., *Tarih-i Edebiyât-ı Îrân piş ez İslâm*, haz. J. Âmûzgâr, Suhen, Tehrân, 1376(hş).

Thomas, E., *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins*, Trubner and Co., London, 1868.

West, E. W., "Sassanian Inscriptions Explained by the Pahlavi of the Pârsís", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 4, No. 2, Cambridge University Press, 1870, pp. 357-405.

İnternet Kaynakları

<https://www.slemanimuseum.org/News.aspx?id=95&MapID=3> [Erişim Tarihi: 26.02.2023]

<https://www.cleanpng.com/png-gold-coin-half-guinea-coin-collecting-6769609/> [Erişim Tarihi: 26.02.2023]

Mütareke Döneminde Batum ⚔

Selçuk Ural¹

Mehtap Çınar²

Özet

Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı topraklarına katılan Batum dört yüz yıllık Türk hâkimiyetinin ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus-Savaşı'nda Çarlık Rusya'nın eline geçti. Batum kırk yıl boyunca işgal altında kalırken bölgede önemli bir askeri üsse dönüştürüldü. Birinci Dünya Savaşı başladığında Batum, Doğu Karadeniz'in işgalinde önemli bir rol oynadı.

1917'de Sovyet İhtilali'ni takiben iktidara gelen Sovyet hükümeti savaştan çekilme kararı aldı. Rusya ile ittifak devletleri arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Antlaşma Batum'un içinde yer aldığı Elviye-i Selase'nin askeri ve siyasi durumunu değiştirecek mahiyeteydi. Türk ordusu müzakereler devam ederken harekete geçerek Batum'u kurtardı ve kırk yıllık işgale son verdi.

Osmanlı Devleti savaştan mağlup çıkınca Batum'un geleceği tartışmalı bir hal aldı. Zira Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi Batum, Kars ve Ardahan'ın işgaline kapı açıyordu. Nitekim İngilizler 11 Kasım 1918'de mütarekeye dayanarak Elviye-i Selase'nin tahliyesini isterken Batum'un işgaline öncelik verdiler. Bu maksatla iki savaş gemisini Batum limanına gönderdi.

Batum, Gümrü ile birlikte Gürcistan ve Azerbaycan'ın tahliyesinde birlikler için toplanma ve tahliye merkezi tayin edildi. Batum coğrafyası, limanı, menzil teşkilatı, erzak temini ve mevsim şartları itibarıyla Anadolu'ya geçiş için uygun şartlara sahipti. Fakat İngilizler 24 Aralık 1918'de şehri işgal edince Türk ordusunun terhis ve tahliye faaliyetleri sekteye uğradı. Öyle ki, İngiliz İşgal Komutanlığı Batum'daki Türk kuvvetlerini kara yolunu kullanmaya zorlayarak ağır silahların ve cephanenin nakline engel oldular. Birliklerin götüremediği silah ve cephaneye el koydular. Bununla da yetinmeyerek

1 Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-9206-6661, sural25@hotmail.com

2 Uzm., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-5297-5908, mhtpcinar36@outlook.com

Osmanlı kuvvetlerine ait depoları emri vaki usullerle kontrol altına alarak bunları Gürcü ve Ermeni kuvvetlerine dağıtacaklardı. İngiliz komutanlığı ilerleyen günlerde Batum'daki Osmanlı mülki idaresine son vererek gerek yerli halkın gerekse muhacirlerin barınma ve işe sorunlarının ağırlaşmasına neden oldular. Buna nakil bekleyen askerler de eklenince sorunlar daha ağır ve karşılık hale geldi.

GİRİŞ

Batum ve çevresi 1461'de Osmanlı hâkimiyetine girdi. Batum'un idari yapısı zamana ve ihtiyaca göre şekillenirken Yavuz Sultan Selim döneminde Trabzon'a bağlı sancak haline getirildi. 1568-1588 yılları arasında Erzurum beylerbeyliğine bağlanırken 1588'den itibaren müstakil beylerbeyliğine dönüştürüldü. 1632'de yeniden Trabzon beylerbeyliğine bağlandı³.

Rusya 1801'de Gürcistan'ı işgal ve ilhak ederken Osmanlı Devleti ile doğrudan sınır komşusu oldu. 1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşı'nı takiben imzalanan Edirne Anlaşması'nın gereği Anapa'dan Batum'a kadar olan Karadeniz'in batı kıyıları ile Ahıska ve Ahılkelek Ruslara bırakıldı. Böylece Batum yeni sınırı teşkil ederken Rus tehdidinde de açık hale geldi⁴.

1829 savaşının şartları altında idari yapısı şekillenen Batum, 1844-1845 yıllarında Gönye'ye bağlı bir nahiye durumunda iken 1846'da yapılan düzenlemeyle Trabzon vilayetinin sancağı haline getirildi. 1852'de Batum Sancağı'nın adı Lazistan olarak değiştirilirken sancak merkezi Rize'ye taşındı⁵. 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'na kadar Batum merkezli Acara bölgesi Osmanlı yönetiminde kalırken bölgenin kaderi bu savaşla değişecekti⁶.

Brest-Litovsk'tan Mondros Mütarekesi'ne Batum'un Durumu

Batum, 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'nda Kars ve Ardahan'la beraber işgale uğradı. Rusya, Batum'u Doğu Karadeniz'e ilerlemek üzere kıymetli bir askeri üsse dönüştürdü. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Batum üzerinden ilerleyen Rus kuvvetleri Rize, Trabzon ve Giresun'u işgal etti. Bu durum 1917'de Sovyet İhtilali'nin patlak vermesiyle değişti. İhtilal Rusya'da iktidarın el değiştirmesine neden olurken cephe hattında ise Osmanlı Devleti lehine bir durum meydana getirdi. Zira Sovyet hükümeti, ülke içinde istikrarı temin için ilhaksız ve tazminatsız barış teklif etti. Bu teklif Almanya

3 Sibel Orhankazi, "Osmanlı Devleti İdaresinde Gönye (Gonio) Sancağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Serander Yayınları, Trabzon, Sayı: 31, Güz/2021, s. 172,173. (171-187)

4 Sibel Orhankazi, "Rusya'nın Karadeniz Faaliyetleri ve Batum'da İskele İnşası Girişimi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*Sayı: 24, Sonbahar 2019, s.698. (697-707)

5 Orhankazi, "Osmanlı Devleti İdaresinde Gönye (Gonio) Sancağı", s. 174.

6 Orhankazi, "Rusya'nın Karadeniz Faaliyetleri ve Batum'da İskele İnşası Girişimi", s. 198.

ve müttefikleri tarafından olumlu karşılandı. Brest-Litovsk'ta başlayan görüşmeler 15 Aralık 1917'de mütareke, 3 Mart 1918'de barış antlaşmasıyla sonuçlandı. Brest-Litovsk Antlaşması'nın dördüncü maddesine göre Rusya, işgal ettiği doğu vilayetlerini tahliye etmenin yanı sıra 1878'den beri elinde tuttuğu Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selase) iade etmeyi kabul etti. Bu suretle Batum'un siyaseten ve hukuken geri alınmasının yolu açılmış oldu⁷.

Osmanlı hükümeti, Rus kuvvetlerinin tahliyeyi ağırdan alması ve Ermeni kuvvetlerinin Türk-islam ahaliyi katletmesi karşısında 12 Şubat 1918'de 3. Orduya harekât emri verince Türk kuvvetleri bir ay içinde 1914 sınırına ulaştı⁸. Osmanlı hükümeti, Erzurum'un kurtarılmasının ardından Elviye-i Selâse üzerindeki haklarının tanınması karşılığında Tiflis merkezli Maverayi Kafkas Komiserliği'nin barış teklifini kabul etti⁹. Maverayi Kafkas Heyeti 14 Mart 1918'de Trabzon'da başlayan görüşmelerde Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayarak süreci çıkmaza soktu¹⁰. Lakin Türk kuvvetleri Elviye-i Selâse topraklarına girdiğinde Kafkas heyetinin itiraz ve taleplerinin bir anlamı kalmadı. Osmanlı heyeti, Kafkas heyetinden fiili durumu dikkate almasını talep etmese de bu mümkün olmayınca görüşmelere ara verildi¹¹.

Trabzon'da konferansın ikinci safhası 29 Mart'ta başladı. Osmanlı heyeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınmasını, Komiserliğin bağımsızlığını ilan etmesini ve Ermeni özerklik talebinden vazgeçmesini isterken Kafkas heyeti önceki görüşlerinde ısrarını sürdürdü. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Nesimi Bey Kafkas heyetine bir nota vererek Brest-Litovsk'u tanımamasını, aksi halde harekâtın sonuçlarına katlanacakları uyarısında bulundu¹². Kafkas heyeti Kars yöresinde bazı tavizler vermeyi önerse de bu yeterli görülmedi. Türk ordusu Enver Paşa'nın "*...Batum, Kars ve Ardahan'ı fiilen ele geçirmek hükümetin*

7 Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998, s.346-351.

8 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.466-467.

9 *Geçekori'nin teklifi 19 Şubat 1918 tarihidir. Bu tarihte Osmanlı Hükümeti, Brest-Litovsk görüşmeleri henüz bir sonuca ulaşmadığı için Maverayi Kafkas Hükümeti ile Doğu Anadolu'nun geleceği hakkında herhangi bir görüşme yapma taraftarı değildi. Kaldı ki askeri harekât henüz başlamış ve askeri hedeflere ulaşmak için kat edilecek daha çok yol vardı. Dokumenti i Metariali po Vneşney Politik Zakavkazy i Gruzii, Tiflis, 1919 s.86.*

10 *Maverayi Kafkas Komiserliği karşı teklif olarak Türk harekâtının durdurulması ve 1914 sınırları temelinde Osmanlı topraklarında mühtar Ermenistan kurulmasını talep edecekti.* Enis Şahin, "*Türkiye-Maverayi Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı* ", Trabzon Tarihi Sempozyumu, (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s.500.

11 Enis Şahin, "*Türkiye-Maverayi Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı*", s.506-515

12 Şahin, "*Türkiye-Maverayi Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı* ", s.520-521.

görevidir” emri doğrultusunda 5 Nisan’da Sarıkamış’a girdi¹³. Kafkas heyeti durumun ciddiyetini kavrayarak Brest-Litovsk’u kabul etme kararı aldı. Osmanlı heyeti Batum’un teslimini ve Maverayı Kafkasya Komiserliği’nin bağımsızlığını ilanını tekrar talep etmesi Tiflis’te sert tartışmalara neden oldu. Kafkas Hükümeti Meclisi 13/14 Nisan gecesi savaş ilanı ve Kafkas heyetini geri çekme kararı aldı¹⁴. Buna rağmen Türk kuvvetleri 14 Nisan’da Batum’a, 25 Nisan’da Kars’a girdi. Böylece Elviye-i Selâse 40 yıl aradan sonra anavatana katılırken bölgede Osmanlı hükümetinin üstünlüğünde yeni bir dönem başlıyordu¹⁵.

Batum kurtuluşunu takiben Osmanlı Devleti ile Maverayı Kafkas Komiserliği arasında yaşanan ikinci konferansa ev sahipliği yaptı. Zira Türk ordusunun Arpaçay’ı aşması karşısında Tiflis hükümeti Brest-Litovsk barışını yeniden görüşmek zorunda kaldı. Taraflar 11 Mayıs’ta Batum’da toplanırken Kafkas Komiserliği bağımsızlığını ilan ederek “Maverayı Kafkas Cumhuriyeti” adını aldı¹⁶. Osmanlı heyeti bölgedeki kuvvet dengesini kendi lehine ilerletmek için Brest-Litovsk’un dışında kalmasına rağmen Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek’in teslimini istedi¹⁷. Bu şartlar altında varlığını devam ettiremeyeceğini gören Kafkas hükümeti meclisi 26 Mayıs 1918’de fesih kararı aldı. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs’ta Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı heyetiyle ayrı ayrı barış antlaşmaları imzaladılar. Bu sayede Batum Konferansı Osmanlı Devleti için siyasi zafere dönüştü. Bölgede ortaya çıkan yeni devletler Rusya’nın daha kuzeye atılmasını sağlarken Elviye-i Selâse’ye yönelik tehditlerin tamamı ortadan kalktı¹⁸.

13 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s.479; Kazım Karabekir, *Kazım Karabekir’in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum, Erzurum Ticaret Odası, 1990, s.251-252.

14 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.472.

15 Şahin, “*Türkiye-Maverayı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı*”, s.523; Karabekir, *Kazım Karabekir’in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu*, s.327; *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, s.501; W.E.D. Allen ve Ölü Paul Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1976, s.434-435; Mustafa Gül, “*Elviye-i Selâse’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar*” *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 15 (1995), s.370-371.

16 Erol Kürkçüoğlu, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 1918-1920*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum, 1994, s.119.

17 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.474; *Söz Konusu Toprakların Osmanlı Heyetinin Gündemine Alınması Hususunda* Bkz: Akdes Nimet Kurat, “*Üç Sancak: Kars, Batum, Ardaban*”, *Türk Yurdu*, Sayı: VII/3. (1970), s.26; *Osmanlı Heyeti Toprak Talebi Dışında Demiryollarına İlişkin Talepleri İçin* Bkz: Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.435-436.

18 Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.436; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.477; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1949, s.530. İsmail Berkuk, “*Büyük Harpte Şimali Kafkasya’daki Faaliyetimiz ve 15. Ferka’nın Harekâtı ve Muharebeleri*”, *Askeri Mecmua*, Sayı: 35, (1934), s.4-5.

Mondros Mütarekesi'nde Batum

Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ne doğru giderken Kafkas cephesinde Türk kuvvetlerinin bir ayağı Elviye-i Selâse'de, diğer ayağı Kafkasya coğrafyasında bulunuyordu¹⁹. Mondros Mütarekesinin beşinci, on birinci, on beşinci ve yirminci maddeleri Türk ordusunun Kafkas cephesindeki üstünlüğüne son vermeyi amaçlıyordu²⁰. İngilizler Türk ordusunun Kafkasya'daki ilerleyişini Türkçülüğün ihyası olarak değerlendirdiklerinden Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, İran ve hatta Elviye-i Selâse'nin tahliyesini zorunlu görüyorlardı²¹. İngiltere tahliye edilen arazileri Gürcistan ve Ermenistan'a vermekten yana bir politika izleyerek adı geçen devletleri yanına çekmeyi ve Sovyet Rusya'dan koparmaya çalışıyordu²².

Batum'un içinde bulunduğu Elviye-i Selâse'nin tahliyesi 11. Madde'nin hükmü dâhilindeydi. Müzakereler sırasında Rauf Bey, Elviye-i Selâse'nin Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne bırakıldığını, bunun dışında kalan Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya arazisinin boşaltılacağını ifade etti. Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin istenmesinin ise bölgede huzursuzluğa ve anarşiye yol açacağını iddia etti. Bu hal İtilaf devletlerinden ziyade Sovyet Rusya'nın işine yarayacaktı²³. Reşat Hikmet Bey ise Gürcülerin mevcut

-
- 19 9. Ordu birlikleri Üç Sancak/Kars, Ardahan, Batum başta olmak üzere Güney Kafkasya'nun önemli merkezlerini elinde tutarken Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu 5.ve 15. Tümenlerden müteşekkil bir halde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da bulunuyordu. Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar" **Bellekten**, Sayı: XXI/84, (Ankara 1957), s.571.
- 20 Müzakereler için bkz: Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, I, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.108-109. Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1948, s.34-41; Rauf Orbay, **Rauf Orbay'ın Hatıraları Yakın Tarihimiz I**, İstanbul, Vatan Gazetesi Yayınları, 1962, s.304-305. "Madde 5-Hudutların muhafazası ve asayışı dahilinin idamesi için lüzum görülecek kuvayı askeriye-den maadasının derhal terhisi (iş bu kuvayı askeriye'nin miktar ve vaziyetleri İtilaf hükümeti tarafından Devleti Aliye ile müzakere edildikten sonra takarrür ettirilecektir. Madde 11-İran'ın şimali garbi kısmındaki kuvayı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evvelce kuvayı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttelikler tarafından vaziyeti mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir. Madde 15-Bilcümle hututu hadidiyeye itilâf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyânında eylevm Hükümeti Osmaniye'nin tabtı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hututu hadidiyesi aksamı dabilirdir, işbu Kafkas hututu serbest ve tam olarak itilâf memurlarının tabtı idaresine vaziedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dabilirdir. Hükümeti Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır. Madde 20-Beşinci madde mucibince terhis edilecek kuvayı Osmaniye'ye ait tehzizat, esliha, cephane ve vesaiti nakliyenin tarzı istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır". **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 340524; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt I**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1991, s.51
- 21 Kaya Tüncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere", **AAMD**, Sayı: 41 1998, s.518.
- 22 Kaya Tüncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", **AAMD**, Sayı: 44, 1999, s.522.
- 23 **Rauf Bey, İngilizlerin Kafkasya İle İlgili Ciddi Şartlar İleri Süreceklarını Bildiğinden Resmî**

durumdan yana olduğunu öne sürerek İngiliz Hükümeti'nin Kafkasya'nın tahliyesini isterken bu hususu göz önünde tutmasını talep etti. Amiral Calthorpe, Osmanlı heyetinin itirazlarına hak verir gibi görünerek Elviye-ı Selâse'nin müttetiklerle müzakere edildikten sonra tahliyesini uygun bularak maddeyi buna göre tashih etti. Buna göre Batum'un Kars ve Ardahan'la birlikte Osmanlı hakimiyetinde kalacaktı²⁴.

Taslağın 15. Maddesi İngilizlerin Batum konusunda farklı düşündüklerini ortaya çıkardı. Madde Kafkasya demiryollarının İtilaf devletlerinin kontrolüne girmesini isterken Batum ve Bakü'nün işgaline yönelik özel husus içeriyordu. Osmanlı ordusu Güney Kafkasya'yı tahliye ettikten sonra herhangi bir tasarruf hakkı bulunmayacağı bilindiği halde İngiliz hükümeti bu sayede Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı kontrol altına almak istiyordu. Batum'un işgali ise Türk ve Alman nüfuzunu ortadan kaldırarak Gürcistan'ı Osmanlı Devleti karşısında konumlandırmaya yönelikti. Zira İngiliz amirali Almanların Kafkasya'ya sızmasını önlemeye çalıştıklarını iddia ederken Batum'un Osmanlı hakimiyetinde bulunduğunu görmezden geliyordu²⁵. Batum'un işgalinin Osmanlı mülki idaresine tehdit oluşturmayacağı garanti edilse dahi bunun doğru olmadığı kısa süre sonra ortaya çıkacaktı²⁶.

Ahmet İzzet Paşa, Elviye-i Selâse'yi elde tutmak üzere Arpaçay'ın doğusunda kalan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü başta olmak üzere Azerbaycan ve Dağıstan'daki birliklerin geri çekilmesine karar vermişti. Bu karar mütarekeden önce alınmış ve 21 Ekim 1918'de birliklere ulaştırılmıştı. Mütareke müzakereleri başladığında İngiliz heyeti İran ve Kafkasya'nın boşaltılmasında ısrar edince Ahmet İzzet Paşa 29 Ekim'de Brest-Litovsk Antlaşması dışında kalan arazinin tahliyesi için altı hafta zaman biçerek cephe ve erzağın biran evvel naklini emretti²⁷.

Mütarekenin tatbikatı kapsamında Batum, Gümrü ile birlikte Gürcistan ve Azerbaycan coğrafyasından gelen birlikler için toplanma ve tahliye merkezi

---

*Müzakereler Başlamadan Önce, Amiral ile Yapıldığı Görüşmede Güney Kafkasya'daki Duruma Değinerik Rusya'da Bolşevik İdaresi Hakim İken Türkiye'de Huzur ve Sukunun Korunmasının Önemli Olduğuna Temas Etti. Kafkaslarda Federasyon Şeklinde Kurulacak Müstakil Bir İdarenin İngilizlerce Takip Edilen Şark Siyaseti Bakımından Büyük Faydalar Sağlayacağını Belirtti. Bkz: Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.108-109.*

24 Orbay, Rauf Orbay'ın Hatıraları Yakın Tarihimiz, I, s.304-305; Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1948, s.41, 58.

25 Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, s.111-112 Hız: Osman Selim Kocahanoğlu, Rauf Orbay'ın **Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2005, s.305-306; Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s.42-43.

26 Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, s.132.

27 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.630.